

УДК 9:004:004.652+017/019(474)

О. П. Бодак
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розглядаються завдання, пріоритетні напрями та проблемні питання щодо створення електронного каталогу Інституту рукопису НБУВ. Подається інформація про історію впровадження інформаційних технологій в НБУВ. Висвітлені напрацювання Інституту рукопису у розробці уніфікованого кодикологічного опису рукописних книг та створенні електронних інформаційних ресурсів стосовно рукописних документів.

Ключові слова: інформаційні ресурси, електронний каталог, база даних, кодикологічний опис, рукописна книга, особовий архівний фонд, документ.

Бібліотеки та архівні установи, втративши з появою Інтернету свій абсолютний пріоритет у галузі інформаційного забезпечення, сьогодні шукають нові форми обслуговування, використовуючи для цього інноваційні інформаційні технології, орієнтовані на управління фондами, передусім, у галузі технології комплектування, обліку та використання бібліотечних і архівних документів, а також на вдосконалення методів та форм організації інформаційно-бібліотечних ресурсів.

Однією з ефективних методик вирішення проблеми доступності інформації є організація сайтів та порталів бібліотек, які забезпечують швидкісний вихід на їхні електронні каталоги і бази даних. Проте при такому стрімкому зростанні обсягів інформації, який спостерігається останнім часом, обмеженості людських і фінансових ресурсів бібліотеки не можуть поки що надавати вичерпний репертуар власних фондів. Отже, цілком вмотивованим є те, що для формування інформаційних ресурсів нині впроваджується принцип пріоритетності. Одним з перспективних напрямів розвитку інтегрованих інформаційних систем та цифрових (або вірту-

альних) бібліотек є формування, зокрема й в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ), ретроспективних ресурсів національної рукописної та книжкової спадщини.

Серед численних фондів НБУВ особливе за значимістю місце займають унікальні фонди Інституту рукопису (ІР), де, зокрема, зберігаються такі пам'ятки слов'янської писемності, як кириличні рукописні книги (РК) XI–XVIII ст. та історичні документи XVI–XVIII ст. Включення їх в систему соціальних комунікацій засобами Інтернету сприяє залученню цього комплексу до вирішення наукових та культурологічних проблем сьогодення. Розуміючи це, ще наприкінці 1990-х років фахівці з інформатики НБУВ почали цікавитися досвідом національних бібліотек у формуванні електронних каталогів (ЕК) рукописної спадщини¹.

У процесі представлення в Інтернеті зазначених пам'яток потрібно врахувати, з одного боку, досвід бібліотек розвинених країн, а з іншого, особливості формування колекцій рукописів в Україні, що потребують подолання інформаційних бар'єрів між цими колекціями і сучасними дослідниками. Основними з цих бар'єрів є часові, що виникають як наслідок історичної зміни понять; просторові, що обумовлені зростанням відстані об'єкта, який надає інформацію, від суб'єкта (дослідника), який її сприймає; та змістовні, пов'язані з неоднозначністю трактування термінів.

Включенню цієї спадщини в сучасний соціокультурний розвиток суспільства передують створення внутрішніх баз даних (БД) та реалізація он-лайнних технологій репрезентації інформації щодо пам'яток української книжкової та писемної культури у формі гіпертекстової електронної енциклопедії.

Ідея розробки такої енциклопедії (*В.М. Пономаренко, Т.П. Павлуша, І.А. Павлуша, Л.А. Дубровіна, Л.Й. Костенко*)² виникла ще в 1990-х роках, і полягала вона в наданні дослідникам знань про інформаційне середовище часу створення пам'яток східнослов'янської писемності та українського друку для сприяння у подоланні семантичного бар'єру, обумовленого віддаленістю цього середовища від сучасності³.

Об'єктами писемної спадщини України були визначені пам'ятки слов'янської писемності, створені на території України. Понятійний апарат для роботи з історико-культурними фондами бібліотек включав, перш за все, термінологічну систему спеціальних історичних дисциплін, а також необхідні довідкові дані з історії України. Суб'єк-

тами української писемної культури визначалися автори документів (літописці, переписувачі та ін.) і організації, діяльність яких забезпечувала створення та збереження рукописів (монастирі, навчальні заклади, бібліотеки, архіви, громадські організації тощо). Викладена модель он-лайнової БД пам'яток східнослов'янської писемності мала структуру, що складалася з системи чотирьох інформаційно-ресурсних компонентів, зокрема:

- пам'яток писемності України (рукописи);
- тлумачення термінів книгознавчої та історичної тематики;
- осіб, які сприяли зародженню і розвитку української писемної культури (літописці, переписувачі);
- установ, що забезпечували створення та збереження рукописних книг (монастирі, бібліотеки тощо).

На жаль, у 1990-х роках цей проект не був реалізованим через недостатній рівень електронних технічних засобів.

У 1992 р. Державним комітетом України з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України була прийнята комплексна програма “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності” (ДКНТ, напрям 7.1.1.), в межах якої був започаткований проект “Архівна та рукописна Україніка”. Методологією програми мав стати комплексний підхід до презентації історичної інформації в системі соціальних комунікацій, який повинен складатися з таких обов'язкових параметрів: зберігання та введення документальних ресурсів за допомогою як традиційних археографічних та бібліографічних методик, так і сучасних інформаційних технологій; формування реальних інформаційних масивів традиційного характеру (археографічних і бібліографічних інформаційних видань) і у вигляді баз даних; створення оперативного доступу та інтелектуального супроводу систем⁴. Серед завдань програми одним з найважливіших було визнане питання про необхідність створення на державному рівні національного комп'ютерного банку “Архівна Україніка”⁵. Робоча група у складі відомих вітчизняних науковців та архівістів Г.В. Боряка, Л.А. Дубровіної, Т.М. Захарченко, К.Є. Новохатського сконцентрувала свою увагу на визначенні методологічних та науково-методичних підходів до організації та використання архівної інформації, що зберігається в архівах та рукописних підрозділах бібліотек і музеїв⁶.

Одним із співвиконавців програми була Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського (нині – НБУВ), у межах якої та-

кож було створено локальну робочу групу, розроблено наукові плани для виконання поставлених завдань та проаналізовано досвід різних країн з організації архівних документів і бібліотечних зібрань, їхнього обліку та шляхів репрезентації науково-довідкової інформації⁷. Зокрема, був проведений аналіз веб-сторінок національних книгозбірень Європи – Франції, Чехії, Литви та інших країн, який став у нагоді при структуруванні он-лайнової інформації про колекції рукописів, яка ієрархічно мала такий вигляд: спочатку – доступ до реєстру представлених в Інтернеті раритетів, потім – текстова довідка про певний документ з його ілюстрацією. Веб-сторінка, в свою чергу, повинна містити в собі основну назву об'єкта чи суб'єкта писемної культури, посилання від неї (при їх наявності), текстову інформацію довідкового характеру, джерела використаних даних, пошукові терміни і службову інформацію. Включення в текстову інформацію ілюстративних матеріалів є також обов'язковим⁸.

У 1990-х роках у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки (нині – ІР НБУВ) у межах проекту “Архівна і рукописна Україніка” було актуалізовано розроблення системи ЕК для РК, а також обґрунтовані теоретичні та практичні засади використання БД у кодикологічних дослідженнях (*Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, О.А. Іванова*).

Для автоматизації результатів описування РК XVI ст. було створено БД “Кодекс”. Її індивідуальна розробка пояснювалася тим великим значенням, яке має РК XVI ст. для української книжної культури, будучи тією ланкою, яка пов'язує між собою найбільш ранні писемні пам'ятки з РК XVII та XVIII ст.

Укладання БД РК XVI ст. паралельно з науковим каталогом вирішувало завдання стосовно виявлення, атрибуції, датування та аналізу РК XVI ст. у відповідності до сучасних вимог археографії.

На відміну від первинного варіанту БД “Кодекс”, який становив розгорнуту деталізовану схему описування, у реальній інформаційно-пошуковій системі “Кодекс” визначені істотні дані, які повинні репрезентувати достатню узагальнену інформацію, що надавала б дослідникам основну інформацію про РК XVI ст.⁹

Створена в ІР НБУВ БД “Кодекс” практично не має обмежень ні за структурою, ні за розміром, і її наповненість залежить винятково від швидкості внесення інформації і обумовленого мінімуму даних, визначених для професійного наукового опису.

У 1999 р. в Україні була прийнята “Національна програма збереження фондів” на 2000–2005 рр., якою передбачалося укладання

Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини загального Державного реєстру національного культурного надбання. Національною бібліотекою як найбільшим в Україні фондоутримувачем рукописних, стародрукованих, рідкісних та цінних пам'яток були підготовлені “Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України”, які стосувалися кирилических рукописних книг та стародруків¹⁰.

На сьогодні в ІР продовжується робота над удосконаленням схеми БД “Кодекс” та описанням слов'янських рукописних книг XVI ст. У подальшому планується створення БД слов'янських рукописних книг XVII ст., але вже на основі системи автоматизації бібліотек (САБ) “IRBIS64”.

У 2008 р. в ІР НБУВ було оновлене програмне забезпечення, і розпочалася робота зі створення ЕК у середовищі САБ “IRBIS64”. ЕК передбачає представлення бібліографічної інформації для всіх типів документів ІР і вирішуватиме такі основні завдання:

- забезпечення якісно нового рівня каталогізації та удосконалення процесу бібліографічного опису;
- задоволення інформаційних потреб наукової та творчої спільноти;
- підготовка друкованих бібліографічних каталогів та покажчиків.

ЕК ІР повинен відповідати таким вимогам: давати можливість зберігати достатньо складні схеми описування; здійснювати пошук за визначеними параметрами; удосконалити укладання публікацій, поєднуючи археографічну та бібліографічну інформацію (описи, наукові каталоги, покажчики тощо). При виконанні цих умов виникає можливість за допомогою ЕК ефективно проводити дослідження як із загальних наукових напрямів (напр., історія науки, історія письма, мови, декоративного мистецтва), так і з історії рукописно-книжкової культури (історія походження рукописів, історія технології і мистецтва створення рукописних книг та багатьох інших напрямів, так чи інакше пов'язаних із змістом книги). В свою чергу, в середовищі САБ “IRBIS64” існує можливість створення окремих записів для елементів одного рукопису з розширеним аналітичним описом кожної праці та додатковими точками доступу (паралельні назви, шифри, предметні рубрики, примітки тощо).

Першочергово робота по створенню ЕК ІР проводиться за трьома напрямами:

- БД комплектування та обліку архівних документів (*І.С. Корчевна*);

- БД особових архівних фондів (О.П. Бодак, О.М. Гальченко);
- БД латиномовної РК (О.П. Бодак).

Робота зі створення електронного каталогу ІР починалася з відпрацювання методичних засад комплектування, обліку та опису архівних документів і РК. Науково-методичною радою ІР були узгоджені обов'язкові рубрики для баз даних комплектування і обліку фондів, особових архівних фондів та РК.

Автоматизація комплектування та обліку архівних фондів ІР¹¹ має такі рубрики:

- ідентифікація фонду (назва, історична довідка про фонд, номер, категорія, вид, крайні дати документів, місцезнаходження, експертиза наукової цінності, дата першого надходження, наявність особливо цінних та унікальних рукописів);
- історія надходження фонду (дати надходження, дані про фондовласника, кількісні дані);
- облікова документація про фонд (книга пропозицій, книга надходжень, акти прийому-передачі, книга видачі в науково-технічне опрацювання);
- опис фонду (дати, виконавець, книга змін обсягів фонду);
- науково-технічне опрацювання фонду (розбір, систематизація, описування, шифрування, науково-довідковий апарат);
- рух фонду (поповнення, вибуття документів, обсяг фонду на поточний момент);
- збереженість фонду (заходи по збереженню, звірка наявності);
- бібліографія;
- експонування на виставках;
- копіювання документів.

БД особових архівних фондів ІР відпрацьовується на особовому фонді відомого українського історика та археолога М.Ю. Брайчевського (ф. 320)¹². На основі опису даного фонду Науково-методичною радою ІР була визначена загальна структура опису для БД особових архівних фондів, яка включає:

- заголовок (фондоутворювач, дати життя фондоутворювача, крайні дати документів фонду);
- схему систематизації фонду;
- передмову (історико-біографічна довідка про фондоутворювача, історія надходження фонду, коротка характеристика змісту фонду);
- зміст (описові статті документів фонду);
- підсумковий запис (кількість од. зб., дата та прізвище особи, яка склала опис);

- іменний та географічний покажчики.

Також були узгоджені сталі рубрики для схеми систематизації фондів особового походження: біографічні документи, наукові та творчі матеріали, матеріали громадської та службової діяльності, листування, господарчо-майнові документи, матеріали з дарчими написами фондоутворювачу, матеріали про фондоутворювача, ілюстративні матеріали, фотодокументи, матеріали родичів, колекції, матеріали інших осіб.

Описові статті документів фонду складаються з таких обов'язкових рубрик: шифр од. зб., автор, заголовок (назва та вид документа), дата, місце написання, коротка текстологічна характеристика документа, спосіб відтворення, мова документа, примітки, кількість од. зб. та аркушів, додатки, анотація, відомості про публікацію.

На даний момент в САБ "IRBIS64" розроблено робочу сторінку окремого документа особового архівного фонду, яка включає 31 рубрику, що, в свою чергу, поділяються на окремі підполя. Для надання зручного доступу до необхідних елементів бібліографічного опису рукописів до ЕК ІР підключені словники.

За основу структуризації БД для РК Науково-методичною радою ІР було вирішено взяти обов'язкові рубрики, які використовуються при роботі БД "Кодекс"¹³, а саме: кількість та стан збереження аркушів, матеріал письма, організація сторінки, письмо, мова, оздоблення, зміст, записи, оправа, старі шифри та штампи, примітки.

Перераховані розділи є загальними, базовими, проте їх текстовий опис є достатнім для першого рівня деталізації, тобто для базового опису.

У САБ "IRBIS64" існує унікальна можливість зберігати разом з описом повний графічний образ даного рукопису, що спонукає до створення цифрових копій рукописів. В ІР вже розпочалася робота з оцифрування слов'янських рукописних книг XIV ст.¹⁴ (*О.П. Богдак*). У подальшому планується також оцифрування всіх документів ІР до XVI ст. включно як особливо цінних та унікальних.

Пошукові покажчики ЕК ІР включають такі основні елементи, як: ключові слова, автор, країна проживання автора, роки життя автора, назва, рік написання, місце написання, мова документа, вид/тип документа, предметні рубрики, географічні назви, персоналії, шифри документа.

Електронний каталог описів рукописів може використовуватися як джерело друку стандартних вихідних документів бібліотек,

тобто каталожних карток, для різних типів каталогів: алфавітного, систематичного, хронологічного та ін.

Наступний напрям розвитку відноситься не стільки до власне електронного каталогу, скільки до можливості його використання спільно з іншими комп'ютерними довідковими джерелами інформації для описування рукописів. До них належать путівники, описи, довідникові видання, альбоми філіграней, довідники з художнього оформлення рукописів тощо. При достатній наявності ресурсів підготовка комп'ютерних версій подібних видань стала б у великій нагоді дослідникам рукописів. Це завдання на майбутнє. Роботу по перенесенню довідкових видань на електронні носії і поступове доповнення їх новими, раніше невідомими зразками можна вважати перспективним напрямом роботи для будь-якого центру вивчення та збереження рукописів, який відповідає сучасним науковим вимогам. Зокрема, це стосується й ІР НБУВ.

Таким чином, створення сучасної інформаційної системи в ІР буде сприяти збереженості фондів і одночасно вирішить проблему обмеженого доступу до архівних зібрань, забезпечить їх ефективне використання в інтересах науки, культури і освіти.

¹ *Павлуша І.А.* Рукописи і стародруки на WWW-серверах національних бібліотек // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 332–336.

² *Дубровіна Л.А., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П.* Книжкова спадщина України: електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка” і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 181–188.

³ *Павлуша Т.П.* Электронная энциклопедия о книжности и книжниках Украины // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества : Материалы Междунар. конф. “Крым-96”. – М., 1996. – Т. 2. – С. 108.

⁴ *Іваненко Б.В., Онищенко О.С., Сохань П.С.* Державна програма “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності” (ДКНТ, напрям 7.1.1.) і її проект “Архівна та рукописна Україніка” // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 7.

⁵ *Ульяновський В.І., Дубровіна Л.А., Новохатський К.Є.* Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна Україніка:

Матеріали розширеної міжвід. наради “Архівна та рукописна Україніка”, Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992. – С. 51–62.

⁶ *Лоцицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Національна архівна інформаційна система України і “Архівна та рукописна Україніка” // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 16; *Дубровіна Л.А.* Архівознавчі аспекти концепції інформатизації архівної справи в Україні // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – С. 37–42.

⁷ *Дубровіна Л.А.* “Архівна та рукописна Україніка”: до проблеми об’єкта археографічного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 189–209;

⁸ *Павлуша І.А.* Рукописи і стародруки на WWW-серверах національних бібліотек // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 333–334.

⁹ Там само. – С. 48.

¹⁰ Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам’яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / Укл. Н.П. Бондар та ін. – К., 2007. – 134 с.

¹¹ *Корчемна І.С.* Організація обліку рукописних документів в Інституті рукопису // Наук. пр. НБУВ. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 437–444.

¹² *Бодак О.П.* Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2007. – 410 с.

¹³ *Дубровіна Л.А., Іванова О.А.* Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных “Кодекс” // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 48–49.

¹⁴ *Гнатенко Л.А.* Слов’янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. – К., 2007. – 266 с.

Summary

The article is devoted to the objectives, priority areas and issues to create an electronic catalog of the Institute of Manuscripts of the VNLU. Also the information about the history of information technologies in the VNLU. The known achievements of the Institute of Manuscripts in the development of a unified codycological description codex and electronic information resources, such as codex and personal documents of origin.

Key words: information resources, electronic catalog, database, codycological description, codex, personal archival fund, document.